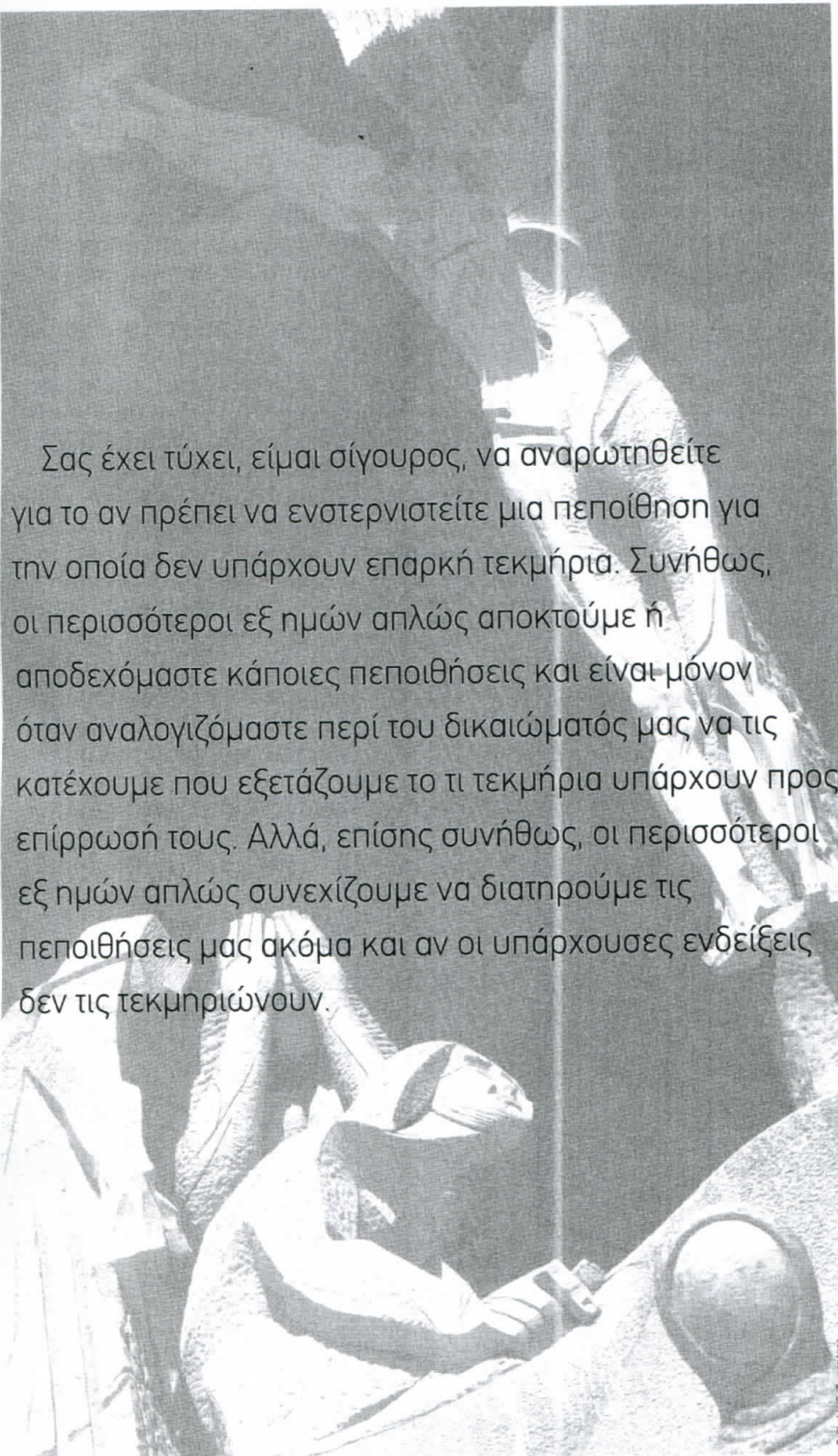

Βούληση

Στάθης Ψύλλος

Σας έχει τύχει, είμαι σίγουρος, να αναρωτηθείτε για το αν πρέπει να ενστερνιστείτε μια πεποίθηση για την οποία δεν υπάρχουν επαρκή τεκμήρια. Συνήθως, οι περισσότεροι εξ ημών απλώς αποκτούμε ή αποδεχόμαστε κάποιες πεποιθήσεις και είναι μόνον όταν αναλογιζόμαστε περί του δικαιώματός μας να τις κατέχουμε που εξετάζουμε το τι τεκμήρια υπάρχουν προς επίρρωσή τους. Αλλά, επίσης συνήθως, οι περισσότεροι εξ ημών απλώς συνεχίζουμε να διατηρούμε τις πεποιθήσεις μας ακόμα και αν οι υπάρχουσες ενδείξεις δεν τις τεκμηριώνουν.

Μια μακρά φιλοσοφική παράδοση θεωρεί την ανωτέρω στάση λανθασμένη. Οι πεποιθήσεις είναι καταστάσεις που διέπονται από νόρμες (ή κανόνες) όπου η κεντρική νόρμα είναι η εξής: με δεδομένο ότι οι πεποιθήσεις στοχεύουν στην αλήθεια, η κατοχή τους πρέπει να υποστηρίζεται από λόγους ή τεκμήρια που αυξάνουν την πιθανότητά τους να είναι αληθείς. Μια ακραία εκδοχή αυτής της θέσης διατυπώθηκε από τον μαθηματικό και φιλόσοφο Γουίλιαμ Κίνγγτον Κλίφορντ (1845-1879) στο έργο του *Η Ηθική της Πίστης* (1877) ως εξής: «Είναι πάντοτε, παντού και για τους πάντες λάθος να πιστεύουμε κάτι βασισμένοι σε ανεπαρκείς ενδείξεις». Η ρήση αυτή δεν είναι παράλογη. Εκτός από την ανωτέρω νόρμα, στηρίζεται στον ισχυρισμό ότι η απόκτηση πεποιθήσεων πρέπει να είναι μια γνωσιακά υπεύθυνη πράξη: Το υποκείμενο της πεποίθησης πρέπει να εκπληρώσει το καθήκον του να διασφαλίσει την αλήθεια των πεποιθήσεών του και, όπου αυτό δεν είναι δυνατόν, ας πούμε λόγω ανεπαρκών ενδείξεων, να αναστέλλει την κρίση του. Όμως, παρά την αξία της, η σκέψη αυτή οδηγεί στον σκεπτικισμό. Είναι σχεδόν κοινός τόπος ότι οι ενδείξεις είναι σπανίως επαρκείς για να αποδείξουν την αλήθεια μιας πεποίθησης και, σε κάθε περίπτωση, κάποιος μπορεί εύλογα να επερωτήσει τα κριτήρια που χρησιμοποιούμε για να αποτιμήσουμε τις ενδείξεις.

Ίσως σε αυτό το σημείο να θεωρήσετε ότι η σκεπτικιστική στάση είναι η μόνη διανοητικά υπεύθυνη στάση, παρά το μεγάλο αντίτιμο που πρέπει κανείς να πληρώσει εάν την αποδεχθεί. (Το αντίτιμο είναι, φυσικά, η άρνηση σχηματισμού πεποιθήσεων.) Ο Γουίλιαμ Τζέιμς (1842-1910), ο σημαντικός αυτός αμερικανός φιλόσοφος που θεμελίωσε τον πραγματισμό, θα διαφωνούσε ριζικά μαζί σας. Στην εργασία του *The Will to Believe* (η οποία μεταφράστηκε πρόσφατα στα Ελληνικά ως *Η Βούληση Πίστης* από τον Γιώργο Καρανικόλα, υπό την επιμέλεια του Φιλήμονα Παιονίδη, εκδόσεις Printa 2002), ο Τζέιμς υποστηρίζει τη θέση ότι ο σχηματισμός πεποιθήσεων ενέχει ένα βουλητικό στοιχείο, στη βάση του οποίου εδράζεται το δικαίωμα του υποκειμένου να τις κατέχει ακόμα και αν τα σχετικά τεκμήρια είναι ανεπαρκή. Ο πυρήνας του επιχειρήματος του Τζέιμς είναι εξαιρετικά απλός. Ακόμα και η θέση του σκεπτικιστή, ο οποίος καλεί σε αποχή από πίστη εάν τα τεκμήρια δεν είναι επαρκή, εμπλέκει την βούληση, αφού στηρίζεται σε μια απόφαση: στην

ή λόγος πίστης;

απόφαση να μην ληφθεί απόφαση (δηλαδή να μην σχηματισθεί μια πεποίθηση) αλλά να παραμείνει το σχετικό ζήτημα ανοικτό μέχρι να υπάρξουν αποχρώντες λόγοι προς την μια ή την άλλη κατεύθυνση. Έτσι, αυτός που παραμένει αγνωστικιστής όσον αφορά την πίστη στο Θεό δεν είναι, για τον Τζέιμς, περισσότερο έλλογος από κάποιον που πιστεύει παρά το ότι τα σχετικά τεκμήρια δεν είναι επαρκή, ακριβώς γιατί τόσο ο αγνωστικιστής όσο και ο πιστός δρουν με βάση τη βούλησή τους και όχι με βάση κάποιον αυστηρό και επιβεβλημένο λογικό κανόνα. Η μόνη τους διαφορά, θα έλεγε ο Τζέιμς, είναι ότι με βάση τα *idia* πενιχρά τεκμήρια, ο αγνωστικιστής αποφασίζει να αναστείλει την κρίση του ενώ ο πιστός αποφασίζει να κάνει ένα άλμα πίστης.

Εκ πρώτης όψεως, η *Βούληση Πίστης* αποτελεί μια απολογία υπέρ του δικαιώματος στην θρησκευτική πίστη. (Έχει σημασία ότι ο Τζέιμς υπερασπίζεται το δικαίωμα και όχι την υποχρέωση, αφού από το επιχείρημά του δεν προκύπτει καμία σχετική υποχρέωση.) Όμως, το έργο αυτό πρέπει να ειδωθεί υπό μια ευρύτερη οπτική γωνία. Ο Τζέιμς προτείνει μια πραγματική *τομή* στην γνωσιολογία, η οποία δεν έχει εκτιμηθεί όσο θα όφειλε. Καλεί στην υπέρβαση του παραδοσιακού γνωσιολογικού διλήμματος μεταξύ σκεπτικισμού και θεμελιοκρατίας και υποστηρίζει τη θέση ότι μια πεποίθηση μπορεί να είναι δικαιολογημένη και ορθολογική ακόμα και εάν υπερβαίνει τα σχετικά τεκμήρια. Ο Τζέιμς δεν αρνείται ότι ο ορθός λόγος, ή η επιστήμη που τόσο εκτιμά, στηρίζεται στην αναζήτηση τεκμηρίων για τις πεποιθήσεις. Ούτε αρνείται ότι η εμπειρία αποτελεί τον τελικό δικαστή των πεποιθήσεών μας. Αυτό που τονίζει είναι ότι, από τη μια, η φύση μας, που χαρακτηρίζεται από πάθη (με την ευρεία έννοια του όρου) επηρεάζει τις κρίσεις μας, και από την άλλη, το γεγονός ότι η "εμπαθής" φύση μας επηρεάζει τις κρίσεις μας είναι αναπόδραστο και θεμιτό υπό την έννοια ότι δεν υπονομεύει, κατ' ανάγκη, την ορθολογικότητά τους. Αν συνοψίζαμε τη θέση του Τζέιμς, θα λέγαμε ότι η γνώση και η δικαιολόγηση προϋποθέτουν αξιολογικές κρίσεις.

Σκεφθείτε ότι όσον αφορά τη γνώση, υπάρχουν δύο δυνατές καταστάσεις στις οποίες μπορούμε (ή επιθυμούμε) να βρεθού-

με: να γνωρίσουμε την αλήθεια και να αποφύγουμε την πλάνη. Οι δύο αυτές καταστάσεις (ή επιθυμίες, ή «νόμοι», όπως τις αποκαλεί ο Τζέιμς) δεν είναι ταυτόσημες. Για να βρεθούμε στην πρώτη (γνώση της αλήθειας) αρκεί να πιστεύουμε τα πάντα. Έτσι, αφού το δίκτυο μας θα συλλαμβάνει *όλες* τις πεποιθήσεις, θα συλλαμβάνει και όλες τις *αληθείς* πεποιθήσεις. Αντιθέτως, για να βρεθούμε στη δεύτερη κατάσταση (αποφυγή της πλάνης) αρκεί να μην πιστεύουμε σε τίποτα ή να πιστεύουμε μόνο σε ταυτολογίες. Συνεπώς, η γνώση απαιτεί τον συνυπολογισμό και την στάθμιση δύο αντιπάλων αξιών (ή επιθυμιών). Και είναι ακριβώς αυτή η στάθμιση η οποία απαιτεί μια αξιολογική κρίση και, εν τέλει, μια αποτίμηση του βάρους που πρέπει να δοθεί σε κάθε επιθυμία. Για τον Τζέιμς, ο βουλητικός και εμπαθής χαρακτήρας της ανθρώπινης κρίσης εδράζεται ακριβώς στην προσπάθεια να σταθμιστούν οι δύο παραπάνω επιθυμίες. Ο σκεπτικιστής ημιμοδοτεί την αξία της αποφυγής του λάθους, αλλά έτσι διακινδυνεύει να μην γνωρίσει την αλήθεια. Ο θεμελιοκράτης ημιμοδοτεί την αξία της ανεύρεσης της αλήθειας, αλλά ματαιοπονεί εάν θεωρεί ότι η ανεύρεση της αλήθειας είναι εγγυημένη και βέβαιη. Ο Τζέιμς προκρίνει μια υπέρβαση της εν λόγω διχοτόμησης μέσω της ανάδειξης του ρόλου της βούλησης στη διαμόρφωση και αποδοχή πεποιθήσεων.

Η προσέγγιση του Τζέιμς έχει χαρακτηρισθεί ως βουλησιαρχία. Σε αδρές γραμμές, η κεντρική θέση είναι ότι η απόκτηση μιας πεποιθήσεως βρίσκεται υπό τον έλεγχο και τη βούληση του υποκειμένου. Αλλά δύναται να ερμηνευθεί και ως εξής: μπορεί να υπάρχουν λόγοι για την αποδοχή μιας πεποιθήσεως που δεν σχετίζονται με τις ενδείξεις για την αλήθεια της. Η θέση, που προϋπήρχε του Τζέιμς, επικρίθηκε από τον Σκωτσέζο εμπειριστή Ντέιβιντ Χιουμ στη βάση του ότι οι περισσότερες από τις πεποιθήσεις μας σχηματίζονται αυθόρμητα και αυτόματα χωρίς να υπόκεινται στον έλεγχο του Λόγου και χωρίς να μπορούν να αμφισβητηθούν. Μπορώ άραγε να πιστέψω κατά βούληση ότι αυτή την στιγμή δεν διαβάζω αυτό το άρθρο; Ή μπορώ να αποφασίσω να πιστέψω ότι είμαι ένας μεσαιωνικός Ιππότης; Ο Τζέιμς δεν ισχυρίζεται ότι κάτι τέτοιο ισχύει. Η θέση του είναι πιο

εκλεπτυσμένη. Εν τέλει, είναι ότι υπάρχουν πεποιθήσεις, κυρίως για ηθικά ζητήματα, η αποδοχή των οποίων εμπλέκει τη βούληση. Αλλά πώς η βούληση μπορεί να εμπλακεί στην αποδοχή πεποιθήσεων; Το σχετικό μοντέλο παρέχεται από το γνωστό στοιχείο του Πασκάλ (βλέπε τον σχετικό πίνακα).

Υπάρχει ένα μάλλον αποφασιστικό επιχείρημα εναντίον της βουλησιαρχίας. Σύμφωνα με τον Μπέρναρντ Γουίλιαμς, η πίστη κατά βούληση εμπλέκει το υποκείμενο της πίστης σε μια πραγματιστική ασυνέπεια. Η πίστη (ή πεποίθηση) στοχεύει (καταστατικά) στην αλήθεια. Εάν μπορούσα να αποκτήσω μια πεποίθηση *π* κατά βούληση, τότε θα μπορούσα να την αποκτήσω ανεξαρτήτως του αν η πίστη είναι αληθής ή ψευδής. Όντας πεποιθησής *μου*, την θεωρώ *αληθή*. Αλλά γνωρίζω επίσης ότι θα είχα την εν λόγω πεποίθηση ανεξαρτήτως του αν ήταν αληθής ή ψευδής. Επομένως είμαι (πραγματιστικά) ασυνεπής. Ισχυρίζομαι: πιστεύω ότι η *π* είναι αληθής, αλλά πιστεύω ότι *π* ανεξαρτήτως του αν είναι αληθής ή όχι. Η δεύτερη πρόταση έρχεται σε σύγκρουση με την πρώτη, αφού αποκόπει την πίστη από τον στόχο της, δηλ. την αλήθεια. Με άλλα λόγια, ο Γουίλιαμς σημειώνει ότι η κατάσταση στην οποία βρίσκομαι όταν αποκτώ μια «πεποίθηση» κατά βούληση *δεν* είναι όντως πεποίθηση, αφού η πεποίθηση είναι κανονιστικά συνδεδεμένη με την αλήθεια και με τα τεκμήρια που την υποστηρίζουν. Αξίζει να τονισθεί ότι η ασυνέπεια που μόλις σημειώσαμε δεν αποτελεί λογική ασυνέπεια. Αυτό μπορεί να το δει κανείς εύκολα εάν αντικαταστήσει το πρώτο πρόσωπο με το τρίτο. Ο ισχυρισμός «πιστεύει ότι η *π* είναι αληθής, αλλά πιστεύει ότι *π* ανεξαρτήτως του αν είναι αληθής ή όχι» δεν είναι αντιφατική. Μπορεί μάλιστα να είναι και αληθής. Η ιδιόμορφη ασυνέπεια της πρότασης προκύπτει όταν εκφέρεται από εμένα (και φυσικά από οποιονδήποτε από εσάς για τον εαυτό του). Εξ ου και ο χαρακτηρισμός της ως πραγματιστικής ασυνέπειας.

Ανατρέξτε, όμως, στο στοιχείο του Πασκάλ. Δεν θα μπορούσε κάποιος να ακολουθήσει συνειδητά μια ανάλογη στρατηγική ώστε να καλλιεργήσει μια συγκεκριμένη πεποίθηση π.χ., ότι υπάρχει Θεός; Τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά. Η παραπάνω πραγματιστική ασυνέπεια δεν εξαλείφεται με αυτόν τον τρόπο.

Η απόκτηση μιας πεποίθησης μέσω μιας στρατηγικής τύπου Πασκάλ προϋποθέτει ότι το υποκείμενο της πεποίθησης έχει λησμονήσει ότι την απέκτησε με αυτόν τον τρόπο ή, εάν θυμάται ότι την απέκτησε με αυτόν τον τρόπο, ότι διαθέτει μια εξήγηση για το πώς μια στρατηγική τύπου Πασκάλ συνδέεται με την αλήθεια της εν λόγω πεποίθησης. Εν τέλει, οι υποτιθέμενοι μη-επιστημικοί (δηλ. βουλησιαρχικοί) λόγοι για την απόκτηση μιας πεποίθησης πρέπει τουλάχιστον να μεταμφιέζονται σε επιστημικούς λόγους, δηλ. σε λόγους που συνδέονται με της αλήθεια της εν λόγω πεποίθησης.

Νομίζω ότι το κεντρικό πρόβλημα στην προσέγγιση του Τζέιμς είναι το εξής: επιτρέπει την πίστη σε *οτιδήποτε* και κατοχυρώνει το δικαίωμα να πιστεύουμε οτιδήποτε. Κατά συνέπεια αδυνατεί να αξιολογήσει αντίπαλεςπίστεις και μπορεί εύκολα να οδηγήσει στον σχετικισμό. Στο βαθμό που τόσο η άρνηση, για παράδειγμα, της τηλεπάθειας όσο και η αποδοχή της υπερβαίνουν τα σχετικά τεκμήρια και εμπλέκουν την βούληση, η ανάλυση του Τζέιμς οδηγεί στη θέση ότι και οι δύο στάσεις είναι εξίσου δικαιολογημένες και ορθολογικές. Θα έλεγα όμως ότι δεν είναι. Για να είμαστε ακριβοδίκαιοι, ο Τζέιμς εισήγαγε μια εξαιρετικά σημαντική τριπλή τυπολογία

των επιλογών. Τις διαχώρισε σε ζωντανές και νεκρές, επιβεβλημένες και αποφεύξιμες, βαρυσήμαντες ή ασήμαντες. Τόνισε δε ότι η βούληση οφείλει να εμπλέκεται μόνο όταν οι σχετικές επιλογές πίστης είναι ζωντανές, επιβεβλημένες και βαρυσήμαντες. Ως τέτοια θεώρησε την επιλογή ή όχι της θρησκευτικής πίστης ή μιας συγκεκριμένης ηθικής στάσης. Όταν οι σχετικές επιλογές πίστης είναι νεκρές ή αποφεύξιμες ή ασήμαντες, τότε, σύμφωνα με τον Τζέιμς, η βούληση μπορεί να υποταχθεί στον Λόγο και να αναστείλει την κρίση. Ο Τζέιμς δικαίως τόνισε ότι η παραδοσιακή γνωσιοθεωρία παραγνώρισε τον ρόλο της βούλησης στην αποτίμηση μιας επιλογής ως ζωντανής, επιβεβλημένης και βαρυσήμαντης. Εκεί που πιθανότατα έσφαλε είναι στο εξής: εάν ο χαρακτηρισμός μιας επιλογής ως ζωντανής, επιβεβλημένης και βαρυσήμαντης ανήκει αποκλειστικά και μόνο στο πεδίο της βούλησης, τότε δεν φαίνεται να υπάρχουν κριτήρια αποτίμησης των εκάστοτε επιλογών μας που να υπακούουν στο Λόγο. Είμαστε έτοιμοι να δεχθούμε αυτό το αντίτιμο;

Σε κάθε περίπτωση, το έργο του Τζέιμς *Η Βούληση Πίστης* είναι καινοτόμο, εξαιρετικό και επίκαιρο. Είναι από αυτά που μπορούν να διαβαστούν χωρίς κανένα διάλειμμα. Απολαύστε το!

«Ένας καραβοκύρης επρόκειτο να στείλει στη θάλασσα ένα πλοίο με μετανάστες. Γνώριζε ότι το πλοίο ήταν παλιό, και όχι καλά κατασκευασμένο, ότι ήταν πολυταξιδεμένο και πολυκαιρισμένο, και ότι συχνά είχε χρειασθεί επιδιορθώσεις. Είχε κάποιες αμφιβολίες για το κατά πόσον ήταν πλόιμο. Αυτές οι αμφιβολίες του βασάνιζαν το μυαλό και τον έκαναν δυστυχισμένο. Σκέφτηκε ότι ίσως θα έπρεπε να το αποσύρει και να το ανακατασκευάσει, παρόλο που αυτό θα είχε μεγάλο κόστος. Πριν όμως το πλοίο αποπλεύσει, κατάφερε να ξεπεράσει αυτές τις μεγαλοχολικές σκέψεις. Αναλογίστηκε ότι το πλοίο είχε κάνει με ασφάλεια τόσα ταξίδια και είχε αντέξει τόσες θύελλες ώστε θα ήταν μάταιο εκ μέρους του να υποθέσει ότι το πλοίο δεν θα επέστρεφε με ασφάλεια και από αυτό το ταξίδι. Θα στηριζόταν στη Θεία Πρόνοια, η οποία δεν θα αποτύγχανε να προστατεύσει αυτές τις δυστυχείς οικογένειες που εγκατέλειπαν την μητρώα γη προς αναζήτηση μιας καλύτερης ζωής αλλού. Θα εκδίωκε από το νου του όλες τις μικρόψυχες υποψίες περί της τιμιότητας των κατασκευαστών και των εργολάβων. Με αυτόν τον τρόπο απέκτησε μια ειλικρινή και βολική πεποίθηση ότι το πλοίο του ήταν εντελώς ασφαλές και πλόιμο. Παρακολούθησε τον απόπλου του ελαφρά τη καρδία και με καλοκάγαθες ευχές για καλή επιτυχία των εξορίστων στη νέα τους παράξενη πατρίδα και εισέπραξε τα χρήματα από την ασφάλεια όταν το πλοίο βυθίστηκε στη μέση του ωκεανού χωρίς να αφήσει πίσω του καμία μαρτυρία.

Τι θα πούμε γι' αυτόν; Σίγουρα αυτό, ότι ήταν πράγματι ένοχος για τον θάνατο αυτών των ανθρώπων. Είναι γεγονός ότι πίστευε ειλικρινά στην καλή κατάσταση του πλοίου. Αλλά η ειλικρίνεια της πεποίθησής του δεν μπορεί καθόλου να τον βοηθήσει, επειδή δεν είχε το δικαίωμα να πιστεύει στη βάση των ενδείξεων που διέθετε. Απέκτησε την πεποίθησή του όχι κερδίζοντάς την τίμια μέσω υπομονετικής έρευνας αλλά πνίγοντάς τις αμφιβολίες του. Και μολονότι στο τέλος μπορεί να ένιωθε τόσο σίγουρος ώστε να μη μπορούσε να σκεφθεί διαφορετικά, στο βαθμό που είχε συνειδητά και ηθελημένα οδηγήσει τον εαυτό του σε αυτή την κατάσταση του νου του, θα πρέπει να κριθεί υπεύθυνος γι' αυτήν.»

από το
Η Ηθική της Πίστης,
Γουίλιαμ Κ. Κλίφορντ 1877.

Υπάρχουν διάφορες εκδοχές του στοιχήματος του Πασκάλ, αλλά θα παρουσιάσουμε την πιο σημαντική. Στο βιβλίο του *Στοχασμα* (1660), Ο Μπλεζ Πασκάλ (1623-1662) επιχειρήσε να αποδείξει την υπεροχή της θρησκευτικής πίστης έναντι της αθεΐας. Η στρατηγική του αποτελεί μοντέλο απόφασης υπό αβεβαιότητα. Μπορούμε να την συλλάβουμε κατασκευάζοντας τον ακόλουθο πίνακα.

Ο Θεός υπάρχει   Ο Θεός δεν υπάρχει

P1=0,5

P2=0,5

P1, P2 Πιθανότητες

Πίστη	0,5 Φ1=άπειρο	0,5 Φ2
Απιστία	0,5 Φ3	0,5 Φ4

Φ1,...,Φ4
αναμενόμενες
ωφέλειες

Σε αυτόν τον πίνακα υπάρχουν δύο καταστάσεις στις οποίες μπορεί να είναι ο κόσμος, *ο Θεός υπάρχει, ο Θεός δεν υπάρχει* και δύο πράξεις (που είναι διαθέσιμες στο υποκείμενο): *πίστη στην ύπαρξη του Θεού ή όχι*. Ας υποθέσουμε ότι η πιθανότητα ύπαρξης του Θεού είναι ίση με την πιθανότητα να μην υπάρχει (και άρα ότι και οι δύο είναι 0,5). Ο Πασκάλ επισημαίνει ότι οι πιθανότητες δεν αρκούν για την λήψη μιας απόφασης. Χρειάζεται επιπλέον να ληφθεί υπ' όψιν η αναμενόμενη ωφέλεια μιας πράξης (Φ1,...,Φ4). Υποστηρίζει δε ότι η ωφέλεια (Φ1) της πίστης στο Θεό είναι άπειρη ενώ η ωφέλεια της απιστίας (Φ3) έχει μια πεπερασμένη τιμή. Επομένως, συμπεραίνει ο Πασκάλ, η πίστη στον Θεό άνετα υπερβαίνει την απιστία, όποιες και αν είναι οι τιμές των Φ2,...,Φ4.

Σχηματικά.

1. Για κάθε υποκείμενο Σ, εναλλακτικές λύσεις α και β, διαθέσιμες στο Σ, εάν η α έχει μεγαλύτερη αναμενόμενη ωφέλεια από τη β, το Σ πρέπει να επιλέξει την α.

2. Με δεδομένο ότι η ύπαρξη του Θεού είναι τόσο πιθανή όσο και η ανυπαρξία του, η πίστη στον Θεό έχει μεγαλύτερη αναμενόμενη ωφελιμότητα από την απιστία.

3. Επομένως, οφείλουμε να πιστεύουμε στο Θεό.

Το κύριο πρόβλημα με την απόδειξη του Πασκάλ έχει γίνει γνωστό ως το πρόβλημα των πολλών Θεών. Ειδικότερα, αν λάβουμε υπ' όψιν την δυνατότητα να υπάρχουν πολλοί Θεοί, τότε το επιχείρημα του Πασκάλ αποδυναμώνεται πλήρως.

